

نقش مادر در خدا باوری فرزندان با الهام گرفتن از همسر عمران

وجیهه کاظمی^۱

چکیده

رابطه مادر فرزندی از مهمترین اصولی است که در رشد شخصیت انسان مورد تأکید آیات و روایات قرار گرفته است. خدا باوری از اصول دین اسلام است و در سرشت انسان‌ها به ودیعه گذاشته شده و دستورات صریحی در قرآن و روایات در واگذاری کار تربیت فرزندان به مادران صادر شده که با الهام گرفتن از الگوهای موفق مانند همسر عمران یعنی مادر مریم، مادر موسی و مادر عیسی (علیهم السلام) میسور می‌باشد. در این مقاله بر الگوگیری از همسر عمران (علیه السلام) تمرکز شده است. تغذیه و روحیات مادر در دوران بارداری و شیردهی و اخلاق، اعتقاد، رفتار و گفتار در مراحل رشد و تربیت فرزندان اثرگذار است این نوشتار با روش توصیفی تحلیلی در پی پاسخ به این سؤال است که چگونه مادر با پذیرفتن نقش خود، می‌تواند با الهام گرفتن از الگوهای مناسب، فرزندان موفق تربیت کند. از نتایج این پژوهش، پی بردن به راز ستایش قرآن از مادران نمونه و نقش بی‌بدیل این فرشتگان زمینی در سرنوشت سازی انسان و تربیت نسلی شایسته است.

کلید واژه‌ها: نقش مادر، خدا باوری، الهام‌گیری، همسر عمران

^۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه حضرت معصومه (سلام الله علیها)

مقدمه

خانواده، هسته نخستین جامعه و از عوامل اصلی انتقال فرهنگ، اندیشه، اخلاق و رفتارها و عواطف از نسلی به نسل دیگر است. در میان اعضای خانواده بیشترین سهم تأثیرگذاری بر فرزندان، از آن مادران است (هاشمی، حسین: ۱۳۸۶، ۴۹) خانواده چیزی بیش از مجموعه افرادی است که در یک فضای مادی روانی به سر می‌برند؛ بلکه یک نظام اجتماعی و طبیعی است.

قرآن نهاد خانواده را کانونی برای تربیت و پرورش استعدادهای درونی و رشد توانایی‌های بالقوه فرزندان می‌شناسد و برای سامان‌یابی ثمربخش وظیفه کودک‌پروری، نقش و کارکرد هر یک از پدر و مادر را تعیین می‌کند: «والوالدات یرضعن اولادهنّ حولین کاملین لمن اراد أن یتّم الرضاعه و علی المولود له رزقهنّ و کسوتهنّ بالمعروف... لا تضارّ والدۀ بولدها و لا مولود له بولده...» (بقره / ۲۳۳) «مادران فرزندان خود را دو سال تمام شیر می‌دهند، (این) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده (پدر) لازم است خوراک و پوشاک مادر را به طور شایسته (در مدت شیردادن بپردازد) - هیچ‌کس موظف به بیش از مقدار توانایی خود نیست - نه مادر (به خاطر اختلاف با پدر) حق ضرر زدن به کودک را دارد و نه پدر»

دکتر بنیامین اسپاک (Dr. Benyamin Spock) روان‌پزشک و متخصص کودکان، در آمریکا عصاره دریافت سال‌ها پژوهش و تحقیق کتابخانه‌ای و میدانی خود در این باره را چنین بازگو می‌کند: «کودکان می‌توانند رشد و تربیت طبیعی داشته باشند. برای رسیدن به این هدف من به نتایجی رسیده‌ام که به طور خلاصه از این قرار است: ساعتی بعد از تولد نوزاد، فرزند را در اختیار مادر قرار دهند، تا او را مدتی لمس کند، تغذیه با پستان مادر باید تشویق شود و تا حد امکان نوزاد هنگام انجام کارها، همراه مادر باشد» (اسپاک، بنیامین، ۵۴۹)، او فوائد و آثار این سفارش‌های تربیتی را سالم‌سازی و انسانی‌شدن هرچه بیشتر روابط جوامع بشری می‌داند و تغییر شرایط زندگی را که بر اثر آن زنان از بیم تغییرات عضلانی، از دست دادن زیبایی، گریز از کسالت و خستگی خانه‌نشینی، بی‌حوصلگی، اشتغال به کار و عوامل از این دست، نمی‌خواهند حتی بخشی از تربیت فرزندان را متحمل شوند، دلایل قانع‌کننده برای کوتاهی در تربیت فرزندان از سوی خانواده و مادران نمی‌شناسد: «من امیدوارم در حالی که انتظار جامعه انسانی‌تر را داریم، مردان و زنانی باشند که احساس کنند، مراقبت از کودکان و خانه، دست‌کم به اندازه هر فعالیت دیگری، مهم و ارضاکننده است و هیچ زن و مردی تصور نکند که برای انتخاب این راه احساس شرمندگی کند.»

در جایگاه تربیت و رشد انسانی جامعه، بانوان نقش تعیین کننده و بی بدیل دارند، دست حق در نظام زیبا و حکیمانه آفرینش، زن را در جایگاه مادری قرار داده است. جایگاهی که هیچ قانون و قراردادی نمی تواند آن را نادیده بگیرد.

حضرت صادق (علیه السلام) فرموده است: «اکثر الخیر فی النساء» بیشترین خیر و خوبی در وجود بانوان است (صدوق، فقیه، ج ۳، ص ۳۸۵). یونس بن یعقوب از فردی که او از امام صادق (علیه السلام) شنیده بود نقل کرده که امام می فرمود: بیشتر خیر و نیکی در زن‌هاست؛ بدین معنا که خیر بودن زنان به جهت ازدیاد نسل و انس و آرامش مردان و نیز تنظیم امور داخلی و زندگی خانواده است که اساس نظام هر امت و اجتماع است زیرا امت‌ها از خانواده‌ها تشکیل شده‌اند و قوام هر خانواده متکی و منوط به زن است و بدون او خانواده مفهوم ندارد، چنان که بدون خانواده‌ها اجتماع بشری معنی ندارد، پس اگر اجتماع و زندگی اجتماعی را خیر بدانیم باید آن کس را که اساس و ریشه آن بسته بوجود اوست مظهر بالاترین خیر بدانیم.^۱ (فقیه، صدوق، بلاغی و غفاری، ج ۵، ص ۱۲).

تربیت و ابعاد آن

تربیت (به فتح تاء و کسر باء و فتح یاء) به معنای پروردن، پروراندن، پرورش دادن، ادب و اخلاق به کسی یاد دادن است. (عمید، ص ۳۷۹)، واژه تربیت در ظاهر کلام راغب، از ماده «ربو» گرفته شده است که در اصل به معنای افزایش است، تربیت در لغت به معنای نشو و نما دادن، زیاد کردن، برکشیدن و مرغوب ساختن است، در این معنی اخیر، تربیت از حد افراط و تفریط بیرون آوردن و به حد اعتدال سوق دادن باشد. (شکوهی، غلامحسین: ۱۳۹۲، ۲). شهید مطهری می گوید: «تربیت، پرورش دادن استعدادها می باشد.

تربیت، برانگیختن و فراهم آوردن موجبات رشد و پرورش شکوفایی تمامی استعدادها، توانایی‌ها و قابلیت‌های انسان به منظور رسیدن به کمال و سعادت مطلوب است.^۲

تربیت باید به صورت یک فرایند در حیطه‌ها و ابعاد مختلف مانند شناخت و باورها تغییر ایجاد کند، به طوری که بتواند در عواطف انسان ایجاد انگیزه کند و او را به رفتارهای صحیح وادار نماید و اگر شخص تابع و حیانت

۱. فقیه، صدوق، بلاغی و غفاری، ج ۵، ص ۱۲.

۲. بهشتی، محمد: ۱۳۷۸، ۳۵.

و ایمان باشد، می‌توان گفت چنین انسانی تربیت شده است و تحت تأثیر هیچ عاملی رفتار غیرمعقول از او سر نمی‌زند و در مراحل بالاتر، این انسان می‌تواند مربی و تربیت‌کننده و الگوی دیگران نیز باشد.^۱

خانواده

از نظر لغوی خانواده (به فتح نون) به معنای خاندان، دودمان، اهل خانه، زن و فرزند و فامیل است. (عمید، ۵۱۹)

از نظر اصطلاحی «خانواده به معنای خاص شامل زن و شوهر و فرزندان آن‌هاست. گروهی که هدایت و حمایت آن‌ها با پدر است و همبستگی میان اعضای آن، حقوق و تکالیفی را به دنبال دارد.» (کاتوزیان، ناصر: ۱۳۹۰، ۱۴).

خانواده، گروه کوچکی است که حد فاصل بین فرد و جامعه قرار می‌گیرد و همچون آینه‌ای عناصر اصلی جامعه را دربردارد.^۲

خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی افراد با هدف ایجاد آمادگی برای برخورد و رویارویی با پدیده‌های اجتماعی است.

انواع خانواده در قرآن

۰۱ زن و شوهری که هم‌فکر و همگام در کار خیر هستند. (مانند حضرت علی و حضرت زهرا (سلام الله علیها))

۰۲ زن و شوهری که در خباثت هم‌فکر و همگام هستند. (ابو لهب و همسرش)

۰۳ خانواده‌ای که مرد خوب؛ اما زن بد است. (زن لوط و نوح)

۰۴ خانواده‌ای که مرد بد؛ اما همسر خوب است. (زن فرعون)^۳

نقش مادر در خانواده

مادر در خانواده نقش اساسی در تربیت جسم و روح فرزندان دارد.

ربوبیت از صفات کمالیه الهی و خداوند «رب» تربیت‌کننده و پرورش‌دهنده مطلق جهانیان است: «الحمد لله رب العالمین»، پیامبران الهی از جمله صفات و رسالت‌هایشان، مربیگری و آموزگاری است.

۱. علوی، افتخار: ۱۳۹۵، ص ۱۸.

۲. سالاری فر، محمد رضا: ۱۳۹۲، ص ۱۲.

۳. بابائیان، عباس: ۱۳۸۷، ۱۸۰.

مادران نمونه و الگو

همسر عمران (مادر مریم)، زن نمونه و بانویی است که در قرآن کریم مورد ستایش واقع شده و به عنوان یکی از زنان برگزیده عالم معرفی شده است: «وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ»^۱ «به یاد آورید هنگامی را که فرشتگان گفتند: «ای مریم خدا تو را برگزیده و پاک ساخته و بر تمام زنان جهان برتری داده است». تربیت یافتن مریم در دامن مادری چون همسر عمران، باعث ایجاد شایستگی‌ها، باور، اخلاص و ایمانی بی‌سابقه در او شد؛ زیرا قرآن قبل از تکریم مریم، به ارائه ویژگی‌هایی از خدا باوری مادر او پرداخته است: «رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»^۲ (به یاد آورید) هنگامی را که همسر «عمران» گفت: «خدایا آن چه را در رحم دارم، برای تو نذر کردم، که «محرّر» (و آزاد، برای خدمت خانه تو) باشد، از من بپذیر که تو دانا و شنوا هستی». بی‌تردید زنی با این درجه از خدا باوری و اعتقاد راسخ، دوره بارداری خود را در کمال تقوی و بندگی خالصانه به سر برده و مراقب طهارت ظاهری، باطنی خود بوده است تا توانسته چنین فرزندی با تقوا تربیت کند. تمامی روایات و نصوصی که از آداب زفاف، شرایط زمانی، مکانی و بایسته‌های زمان آمیزش، تأثیر آب، هوا، تغذیه و حالات روحی مادران بر فرزندان در دوره بارداری و شیردهی است، به همین نکات توجه دارد.^۳

مادر مریم، در ابتدای لحظه‌های تولد فرزندش در فکر پایبندی به عهده‌ای است که با خدا بسته است و زمانی که می‌بیند برخلاف تصورش دختری به دنیا آورده که نمی‌تواند بر اساس رسوم آن جامعه در شمار خدمت‌کاران خانه خدا درآید، اندکی از ایمانش را از دست نمی‌دهد، و همچنان ثابت قدم در عهدش باقی می‌ماند و نوزادش را «مریم» (عبادت کننده خداوند) نام‌گذاری می‌کند^۴ و با سپردن او به عبادتگاه، از خداوند طلب یاری می‌نماید. «فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِذَا الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذَرَيْتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»^۵ «پس چون او را بزاد، گفت پروردگارا، من او را دختر آوردم و خدا به آنچه او زاییده دانای‌تر بود، و آن پسر (که او در نظر داشت، در فضیلت) مانند این دختر نیست و من نام او را مریم نهادم و البته من او و اولاد او را از شر شیطان رانده شده به پناه تو در می‌آورم»^۶ واژه «عوذ» به معنای پناه‌بردن، پناه دادن و تمسک به غیر است. پناه مریم به خدا، بدین معنی است

۱. آل عمران، ۴۲.

۲. آل عمران، ۳۵.

۳. هاشمی، حسین، ۱۳۸۶، ۵۰.

۴. همان، ۴۹.

۵. آل عمران، ۳۶.

۶. مشکینی، علی: ۱۳۹۳.

انسان‌های خدا باور خصوصیتی متمایز از دیگر انسان‌ها دارند:

۰۱ نگرش توحیدی

۰۲ عواطف توحیدی

۰۳ رفتارهای توحیدی

در نگرش توحیدی، آثاری ایجاد می‌شود؛ مانند ایمان به خدا، تسلیم و رضا به مقدرات الهی، باور توحید افعالی، توحید صفاتی، باور اینکه همه رویدادهای جهان منوط به اذن خداوند و توانی است که او به اسباب و علل افاضه می‌کند.^۱ خداوند نه تنها نسبت به مصالح انسان‌ها، آگاه‌تر است، بلکه خیرخواه‌تر و سعادت‌طلب‌تر از خود آنها نسبت به خودشان است.^۲ و یک مادر خدا باور، اعتقاداتی راسخ به توحید دارد که به فرزندان خود در تمام مراحل زندگی القاء می‌کند.

در عواطف توحیدی، علاقه و محبت به خداوند و خواسته‌های او وجود دارد، تحمل سختی‌ها و تاب‌آوری در مقابل مصائب، مرگ، شهادت، آرامش با یاد خدا در همه صحنه‌های زندگی، علاقه به خانواده بر اساس رضایت خدا، حس تعلق به فرزندان در جهت دستورات الهی و تعالیم انبیا و امامان (علیهم السلام) و تشویق فرزندان به مهر ورزی به خدا و اصول دین.

در رفتارهای توحیدگونه، پرهیز از دزدی، غیبت، مال حرام‌خوری، ربا، دروغ، زنا، اختلاط نامناسب با نامحرم و رفتارهای مهربانی با خانواده، کنترل خشم، شادی‌های مباح، تفریح‌های سالم و دیگر موارد وجود دارد که مادر خدا باور با رفتار صادقانه و مبنی بر تقوا، خانواده و فرزندان را هدایت می‌کند.

راهکارهای الهام‌گیری مادران از الگوهای مناسب برای تربیت فرزندان موفق

اینکه چطور می‌توان مادر موفق بود، یکی از راهکارها، استفاده از الگوهای موفق و مناسب است.

الگوهای قرآن، مادر حضرت مریم (همسر عمران) و مادر حضرت موسی (علیهم السلام) و آسیه (همسر فرعون) است و در روایات از حضرت خدیجه (سلام الله علیها)، حضرت زهرا (علیها السلام)، حضرت زینب (سلام الله علیها) و زنان دیگری که توانستند فرزندان شایسته‌ای تربیت کنند، یاد شده است.

۱. سالاری‌فر، محمد رضا: ۱۳۹۰، ۱۱۱.

۲. کلینی، کافی: ج ۳، ۱۰۰.

اما چگونه می‌توان الگوگیری کرد؟

۰۱. شناخت الگوهای مادری از طریق آیات و روایات معتبر

۰۲. شناخت الگوهای تربیتی سالم و موفق فرزندی

۰۳. شناخت عوامل تأثیر گذار بر تربیت، مانند اعتقادات، رفتارها، گفتارها، ژنتیک و قومیت و..

۰۴. شناخت علمی سنین فرزندان، چگونگی نیازها و پاسخ‌دهی مناسب بدانها

۰۵. کنکاش در ساختار خانواده سالم و مدیریت آن

۰۶. بکارگیری تجربه‌های دیگران در الگو گیری

اثرات تغذیه و روحیات مادر در دوره بارداری و شیردهی

رابطه زیستی مادر و فرزند که در مرحله‌ای موجود زیست شناختی واحدی محسوب می‌شود و فرزند وابستگی کامل حیاتی به مادر دارد و سپس تا چند ماه فقط از او تغذیه می‌کند، موجب روابط عاطفی شدید و عمیق بین آن‌دو است، به گونه‌ای که عمیق‌ترین رابطه عاطفی، تعلق مادر و فرزند است.^۱

حقوق فرزندان بر والدین و بخصوص مادر قبل از تولد، آغاز می‌شود. تمام مراحل رشد جنین در عالم رحم اتفاق می‌افتد و برای همین قرآن و روایات توجه زیادی به این محیط دارند (معین، خدیجه: ۱۳۹۱، ۲۲) در سوره بقره خدا می‌فرماید: «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاَتُوا حَرْثَكُمْ اُنّٰی شِئْتُمْ ﴿۵۵﴾» «زنان شما کشتزارند برای شما...»^۲

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: زن از وقت حامله شدن تا زاییدن و تا از شیر گرفتن، ثواب جهاد در راه خدا را دارد، و اگر در این بین از دنیا برود، اجر شهید دارد.^۳

تغذیه مادر در دوران بارداری و شیردهی، بنابر روایات تأثیر زیادی بر اعتقادات و خلق و خوی فرزندان دارد.

اثرات اخلاق، اعتقاد، رفتار و گفتار در مراحل رشد و تربیت فرزندان

۱. سالاری‌فر، محمد رضا: ۱۳۹۰، ۵۹.

۲. بقره: ۲۲۳.

۳. طبرسی، حسن، میر باقری: ۱۳۶۵، ۴۴۸.

کوچک‌ترین اعمال مادر در تربیت فرزندش چه قبل از بارداری، چه در حین بارداری و چه بعد از تولد فرزند در او اثر بسزایی دارد.

طفل در طول مدت چند سال کودکی که دائماً در خانه است از نگاه کردن، شنیدن، لمس کردن، گرفتن اشیاء به کار بردن آن، نشستن و ایستادن، راه رفتن و حرف زدن راه و رسم زندگی را یاد می‌گیرد، ولی آنچه در کودک مؤثر است، اغلب از راه مشاهده رفتار و نحوه زندگی کردن مادر و مشاهده طرز انجام مسئولیت او امکان‌پذیر است. درواقع مادر همه گاه از راه زبان نمی‌آموزد، بلکه گاهی از راه تجسم زندگی در برابر دیدگان کودک به او چیز یاد می‌دهد. روش مادر است که او را به زبان می‌آورد، به راه رفتن و می‌دارد، آداب زندگی می‌آموزد، رعایت قانون و احترام یاد می‌دهد زمینه را برای احترام به انسانیت فراهم می‌سازد، کنترل امیال را به او می‌آموزد، اعتماد به نفس را در او ایجاد می‌کند. مادری که دائماً از بخت و اقبال خود شکایت می‌کند. معمولاً آثار نامیمونی در کودک بر جای می‌گذارد.^۱

طفل از راه مشاهده وضع بیرونی مادر و پدر تربیت می‌یابد، اگر راه و روش آنها به‌ویژه مادر عمق نداشته باشد و آنچه را که می‌بیند، دلش باور نکند، تربیت نمی‌پذیرد. مادر برای طفل باید فردی قابل اعتماد باشد و تعریف‌ها و تحسین‌های کودک باید از این اعتماد منشاء گیرد. پدر یا مادری که دائماً به اندرزگویی می‌پردازند، ولی خود در جهل و خودپرستی به صرف کردن بیهوده سرگرم‌اند کودک را نه تنها از خود، بلکه از هر چه نام عنوان پند و موعظه دارد، متنفر می‌سازند. از مسائل مهم در تربیت ایجاد عادات اخلاقی است. اخلاقی که دارای ضوابط اندیشیده شده و ارادی باشد. شک نیست که اخلاق مبتنی بر عادات نیندیشیده شده، به مراتب بدتر از بد اخلاقی است؛ بنابراین در ایجاد عادات باید بسیار محتاط بود. مادر باید از طریق تمرین و تشویق میل به پذیرش دائمی جنبه‌های اصولی اخلاقی را به وجود آورد و این نیازمند به تحریک مداوم است.^۲

نتیجه

با پژوهش انجام شده در حوزه خانواده، به نقش بسیار مهم و اثر گذار مادر در تربیت فرزندان پی می‌بریم؛ افرادی که خواهان تربیت خداگونه هستند، به مراتب باید به نقش خود، آگاهی یافته و در جهت شناخت آن کوشش کنند تا با بدست آوردن علم لازم فرزندان سالم و صالح تربیت نمایند. این نقش را در وجود افراد بزرگی مانند مادر حضرت مریم در آیات مشاهده می‌نماییم که با اعتقاد قوی در زمانی که از نظر علمی امکان فرزند آوری برای او وجود ندارد، با نذر از خدا فرزندش طلب می‌کند که بتواند در مسجد خادم باشد و

۱. فرهادیان، ۱۳۷۶، ۱۳۹.

۲. رضایی، ۱۳۹۱، ۷۸-۷۵.

خداوند به او دختر عنایت می‌کند و او با باور به اراده الهی و تدبیر اصلح او، با نهایت خداباوری او را تقدیم معبد می‌کند؛ این فرزند به خوبی از پس این امتحان الهی برمی‌آید و با افکار جاهلانه قوم مبارزه کرده و سپس خداوند با معجزه دیگری بدون اینکه شوهری داشته باشد، به او حضرت مسیح (علیه السلام) را با ناباوری علمی عنایت می‌فرماید؛ این داستان ثابت می‌کند، اعتقاد قوی یک مادر چطور می‌تواند معجزه را امکان‌پذیر کند و فرزندی شایسته قرن‌ها برای انسان‌ها جلوه‌گر کند، تفکر خداگونه با قوت خود می‌تواند در عالم امکان رفتارها و عواطفی را بوجود آورد و دختری از زنان نمونه عالم تربیت کند. خداوند متعال انسان را به گونه‌ای خلق کرده که تأثیرپذیری بسیاری در دوران کودکی دارد و بهترین زمان برای تربیت فرزند دوران کودکی است و در انجام این مهم نباید تأخیر و تردید در دل راه داد. کودک در اکثر حالات از مادر خود الگوگیری می‌کند. در نتیجه وظیفه مادر این است که اولاً تربیت فرزند را مهم و ضروری بداند، ثانیاً برای تحقق آن بکوشد و ثالثاً از روش‌های تربیتی آگاهی داشته و به آنها به‌طور دقیق عمل کند.

منابع

*قرآن کریم ترجمه مکارم

۱. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، انتشارات موسسه فرهنگی اشراق و عرفان، قم: ۱۳۹۱
۲. ابریس‌یاب، حاجی‌زاده، مسعود، کلیدهای آموختن به کودکان در باره خدا، تهران: صابرین، کتابهای دانه: ۱۳۸۶
۳. بنیامین اسپاک، تغذیه، تربیت و نگهداری کودک، ترجمه احمد میرعابدینی، چاپ اول، تهران، نشر چکامه: ۱۳۶۲
۴. بابائیان، عباس، ۴۰۰ نکته از تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران: ۱۳۸۷
۵. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۸
۶. جزری، ابن اثیر، علی بن محمد، الکامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۲۹۸، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ ق
۷. راغب اصفهانی، معجم مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالتعارف، تحقیق ندیم مرعشی، دارالکاتب العربی
۸. رضایی، سمیرا، تأثیر مادر در تربیت دینی فرزند، قم، حوزه علمیه خواهران: ۱۳۹۱

۹. سالاری فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و خانواده، ج ۷، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۱۳۹۰
۱۰. صدوق، فقیه، ج ۳
۱۱. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، تحقیق، ابراهیم، محمد أبو الفضل، ج ۱، ص ۵۸۵، بیروت، دار التراث، چاپ دوم، ۱۳۸۷ ق
۱۲. طبرسی، رضی الدین ابن نصر الحسن بن الفضل: مکارم الاخلاق، سید ابراهیم، میر باقری، جلد ۲، تهران: ۱۳۶۵
۱۳. علوی اصفهانی، افتخار، راهکارهای فقه تربیتی در مواجهه با آسیب‌های خانواده، پایان‌نامه سطح ۳: ۱۳۹۵
۱۴. عثمان، نجاتی، محمد، قرآن و روانشناسی، ترجمه عباس عرب، مشهد: نشر آستان قدس رضوی (ع) ۱۳۷۶:
۱۵. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید
۱۶. کلینی، کافی: ج ۳
۱۷. کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی (خانواده) چاپ سوم، تهران: بنیاد حقوقی میزان: ۱۳۹۰
۱۸. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، ج ۳، ص ۱۱۶، بورسعید، مکتبه الثقافه الدینیة، بی تا
۱۹. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۱۴، ۲۰۲، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق
۲۰. معین، خدیجه، روانشناسی تربیت، پیام صادق، اصفهان: ۱۳۹۱
۲۱. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، صدرا: ۱۳۷۵
۲۲. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، ج ۳، بورسعید، مکتبه الثقافه الدینیة، بی تا
۲۳. نجفی، حسین، جامعه شناسی خانواده، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۲
۲۴. هاشمی، حسین، پژوهشهای قرآنی، پرتال جامع علوم انسانی، قرآن و نقش تربیتی مادر در خانواده، شماره ۴۹ و ۵۰ ویژه نامه قرآن و خانواده: ۱۳۸۶
۲۵. نیلی پور، مهدی، مدیریت خانواده، ج ۳، مرغ سلیمان، اصفهان: ۱۳۸۸.